

Formuły rutynowe w słownikach i uzusie – na przykładzie niemiecko-polskim i polsko-niemieckim

Routinized formulas in dictionaries and language use: a contrastive German-Polish and Polish-German case study

Krzysztof NERLICKI

Uniwersytet Szczeciński/ University of Szczecin

E-mail: krzysztof.nerlicki@usz.edu.pl, 

Abstract: Learning routinized formulas is one of the relevant and effective components of foreign vocabulary acquisition. Therefore the lemmatization of such set phrases and the way they are explained in mono- and bilingual dictionaries for foreign language learners is of importance. The paper presents German and Polish routinized formulas listed in the dictionary *Langenscheidt Słownik Premium Niemiecki, polsko-niemiecki, niemiecko-polski* (2014). The analysis of selected items as examples shows, especially with respect to pragmatic phraseologisms, not only some issues concerning selection of appropriate equivalents but also signals the need for inclusion of additional lexicographic information (e.g. in the form of glosses) which could facilitate correct understanding and application of the examined routinized formulas by dictionary users.

Keywords: routinized formulas, phraseography, second language learning

1. Wstęp

Przedmiotem dyskusji w niniejszym artykule będą wybrane formuły rutynowe języka niemieckiego i języka polskiego i ich opis leksykograficzny w słowniku *Langenscheidt Słownik Premium Niemiecki, polsko-niemiecki, niemiecko-polski* (2014). Celem rozważań jest przede wszystkim wskazanie występujących problemów i zaproponowanie zmian. Ponieważ podjęta tematyka wpisuje się szeroko w aspekty glottodydaktyczne, dlatego warto się przy tej okazji zastanowić nad miejscem formuł rutynowych w procesach nauczania i uczenia się języków obcych, ze szczególnym uwzględnieniem ich prezentacji w publikacjach leksykograficznych przeznaczonych dla uczących się języków obcych.

Artykuł składa się z sześciu punktów. Na początku odniosę się do pojęcia *formuły rutynowe* i ich miejsca we frazeologii. Bazując na literaturze przedmiotu, przedstawię najważniejsze grupy formuł rutynowych (punkt pierwszy). Następnie zarysuję miejsce i rolę formuł rutynowych w akwizycji języka obcego (punkt drugi). Punkt trzeci poświęcę krótkiemu przeglądowi problemów związanych z opisem leksykograficznym formuł rutynowych. W części analitycznej skupię uwagę na sposobach opisu (ekwiwalentach, objaśnieniach) wybranych formuł rutynowych lematyzowanych we

wspomnianym słowniku, wskażę przykłady, które wymagałyby korekty lub uzupełnień (punkt czwarty). W kontekście uzupełnień informacji zaproponuję w punkcie piątym kilka glos, które zawierają komentarze pragmatyczne na temat użycia danej formuły. Moim zdaniem jest to w niektórych przypadkach, mimo poprawnych ekwiwalentów, niezbędne, aby użytkownik poprawnie zrozumiał znaczenie i kontekst użycia formuły rutynowej. Artykuł zakończę wnioskami praktycznymi (punkt szósty).

2. Formuły rutynowe – pojęcie i zarys klasyfikacji

Vielen Dank [dziękuję], *auf Wiedersehen* [do widzenia], *gern geschehen* [z przyjemnością], *mit freundlichen Grüßen* [z poważaniem], *mein Gott!* [mój Boże!], *da haben wir den Salat!* [masz ci los!] – to tylko niektóre przykłady formuł rutynowych, których używamy w różnych sytuacjach komunikacyjnych, przede wszystkim w języku mówionym, ale nie brakuje ich także w języku pisanym, szczególnie w korespondencji oficjalnej.

S. Stein (2004: 266) pisze o formułach rutynowych (niem. *Routineformeln*), że są konwencjonalnymi formami wypowiedzi używanymi w celu zrealizowania określonych aktów mowy. Ich użycie jest prymarnie motywowane przez określone zadanie komunikacyjne (por. M. Vesalainen 2011: 59). W wielu przypadkach komunikacja międzyludzka ma charakter zrutynizowany i wówczas można łatwo przewidzieć, jakimi środkami językowymi posłużą się uczestnicy danego aktu komunikacyjnego. Użycie formuł rutynowych, jak zaznacza H.-H. Lüger (1993: 8, za S. Lipinski 2011: 81), sprawia, że wymiana informacji staje się prostsza, system przetwarzania informacji w mózgu jest w pewnym sensie odciążony, ponieważ użytkownik języka nie musi tak bardzo absorbować pamięci roboczej, aby przywołać z pamięci długotrwałej pojedyncze struktury leksykalne, z których dopiero zbuduje wypowiedź, dzięki czemu może się bardziej skoncentrować na treści i celu wypowiedzi. Jest to szczególnie ważne w komunikacji obcojęzycznej, w której, szczególnie na początku nauki, wypowiedzi językowe nie są tworzone w sposób zautomatyzowany. Ponadto formułom rutynowym badacze przypisują funkcję szyboletu – rozmówca, a szczególnie obcokrajowiec używający tego typu formuł w standardowych sytuacjach komunikacyjnych, a tym samym przestrzegający powszechnie uznawanych norm zachowania w danej społeczności językowej, jest postrzegany jako członek tej społeczności (por. F. Coulmas 1985: 64, za S. Lipinski 2011: 81 i nast.). Cytowani przez S. Lipinski (2011: 82) Ch. Pankow i O. Salminen (1987: 238) uważają, że typowe błędy językowe popełniane przez nierodzimych użytkowników języka są bardziej tolerowane niż uchybienia w grupie formuł rutynowych, które w przypadku ich niewłaściwego użycia mogą narazić osobę posługującą się językiem obcym na krytykę lub zakłopotanie. F. Coulmas (1981, za B. Winzer-Kiontke 2016: 46) przypisuje formułom rutynowym jeszcze inne funkcje, które dzieli na dwie grupy: funkcje społeczne i funkcje dyskursywne. Wśród funkcji społecznych wymienia a) funkcję kontaktową (niem. *Kontaktfunktion*, np. pozyskanie uwagi, sterowanie uwagą), b) funkcję pewności działania (*Funktion der Verhaltenssicherheit*, np. minimalizacja ryzyka bycia niezrozumianym), c) wymienioną już funkcję szyboletu (*Schibboleth-Funktion*) i d) funkcję

konwencjonalną (*Konventionalitätsfunktion*, np. przestrzeganie powszechnie uznanych norm zachowania). Do funkcji dyskursywnych F. Coulmas zalicza: a) funkcję sterowania rozmową (*Gesprächssteuerungsfunktion*, np. organizacja przebiegu wypowiedzi), b) funkcję ewaluacyjną (*evaluative Funktion*, np. ustosunkowanie się do wypowiedzi przedmówcy), c) funkcję metakomunikacyjną (*metakommunikative Funktion*, np. formuły upewnienia się, że rozmówca nas rozumie) i także już wcześniej nazwaną d) funkcję odciążającą (*entlastende Funktion*, np. stosowanie tzw. wypełniaczy przerw [*Pausenfüller*]).

Formuły rutynowe są częścią frazeologii danego języka, bardzo często zalicza się je do grupy frazeologizmów pragmatycznych, nazywanych też frazeologizmami komunikacyjnymi. Umieszczenie formuł rutynowych w grupie frazeologizmów pragmatycznych wynika m. in. z tego, że „ich opis na poziomie semantycznym nie jest możliwy, a eksplikacja wymaga odniesienia do danego układu komunikacyjnego” (A. Sulikowska/ D. Misiek/ P. Sulikowski 2012: 20). H. Burger (2010: 37), mówiąc o formułach rutynowych jako frazeologizmach komunikacyjnych (wcześniej stosował termin *frazeologizmy pragmatyczne*), podkreśla, że spełniają one „określone zadania przy tworzeniu, definiowaniu, przeprowadzaniu oraz kończeniu działań komunikacyjnych” (za A. Sulikowska/ D. Misiek/ P. Sulikowski 2012: 21).

Kategoryzacja formuł rutynowych, podobnie jak frazeologizmów pragmatycznych czy frazeologizmów w ogóle, nie jest rzeczą łatwą. Badacze zgadzają się, że kryteria jednoaspektowe są niewystarczające do opisu frazeologizmów, biorąc pod uwagę heterogeniczność tychże, nie tylko w wymiarze morfo-syntaktycznym, ale także semantycznym i pragmatycznym. Stąd też powstaje konieczność łączenia kryteriów (por. A. Sulikowska/ D. Misiek/ P. Sulikowski 2012: 20).

B. Wotjak (2005: 373), powołując się m. in. na prace H. Burgera (1998) i S. Steina (2004), umieszcza formuły rutynowe, obok przysłów i sformalizowanych tekstów (np. życzeń, kondolencji etc.), w grupie frazeologizmów o charakterze zdania- i tekstotwórczym. Mogą one występować jako samodzielne teksty (np. użycie formuły *Schönes Wochenende!* przy pożegnaniu danej osoby przed weekendem lub w trakcie jego). Przy tej okazji warto nadmienić, że niektóre formuły rutynowe (i nie tylko) nie mieszczą się w jednym z kryteriów przypisywanych frazeologizmom – kryterium polileksykalności (np. *Raus! – Wynocho!*), choć w literaturze przedmiotu spotyka się określenie *frazeologizmy jednowyrazowe* (niem. *Einwortphraseologismen*). Oprócz typowych cech frazeologizmów takich jak stabilność, leksykalizacja, idiomatyczność, mówiąc o cechach formuł rutynowych, warto wymienić ich frekwentatywność (częste występowanie), produktywność (konwencjonalność użycia, łatwa przewidywalność) i koherencję fonologiczną (m. in. w języku mówionym ich użycie implikuje mniejszą liczbę przerw stosowanych przez mówcę oraz szybszą artykulację) (por. B. Winzer-Kiontke 2016: 35–39, 68 i nast.).

Istnieje wiele klasyfikacji formuł rutynowych w zależności od przyjętych kryteriów, a przede wszystkim definicji (por. m. in. w: K.D. Pilz 1978, F. Coulmas 1981, W. Fleischer 1997, S. Stein 1995, 2004, A. Wray 2002, G. Zenderowska-Korpus 2004, B. Wotjak 2005, I. Sosa Mayor 2006 – przegląd w I. Hyvärinen 2011, A. Ruusila 2012: 18–22). B. Wotjak (2005: 371) zgadza się z opinią innych badaczy (m. in.

J. Korhonenem 2002), że nie należy przeceniać prób klasyfikowania formuł rutynowych, chociażby ze względu na wspomniane różne kryteria ich opisu. Zaznacza jednak, że takie kategoryzacje są pożądane w przypadku nauczania języków obcych, co implikuje także zadania dla leksykografii pedagogicznej. B. Winzer-Kiontke (2016: 44 i nast.) wyróżnia na bazie istniejących dyferencjacji 38 podgrup formuł rutynowych, przy czym, jak zaznacza, w większości przypadków mamy u poszczególnych autorów do czynienia z różnymi określeniami dla tych samych podgrup formuł rutynowych. Dla przykładu I. Sosa Mayor (2006) uznaje *Niesformeln* (formuły wypowiedziane po czymś kichnięciu, np. *Gesundheit! – Na zdrowie!*) za osobną grupę formuł rutynowych, podczas gdy G. Zenderowska-Korpus przyporządkowuje je grupie *Wunschformeln* (formuł życzeniowych). Stąd też należy zgodzić się z opinią A. Liimatainen (2010: 167), że klasyfikacja formuł rutynowych przebiega z jednej strony w oparciu o ich funkcje, natomiast z drugiej strony na podstawie kryteriów sytuacyjnych. Na bazie przygotowanego zestawienia B. Winzer-Kiontke (2016: 45) dochodzi do wniosku, że jedynie w przypadku sześciu podgrup nazwy formuł rutynowych występują u wszystkich rozpatrywanych przez nią autorów (K.D. Pilz 1978, R. Gläser 1986, G. Zenderowska-Korpus 2004, I. Sosa Mayor 2006). Są to formuły powitania (*Begrüßungsformeln*), pożegnania (*Abschiedsformeln*), podziękowania (*Dankesformeln*), przeproszenia (*Entschuldigungsformeln*), składania kondolencji (*Beileidsformeln*) i życzenia (*Glück-, Wunschformeln*) (por. B. Winzer-Kiontke 2016: 44).

Stosunkowo obszerna wśród formuł rutynowych jest grupa formuł emotywnych. B. Winzer-Kiontke (2016: 84) pozostawia wprawdzie w swojej klasyfikacji grupę główną nazywaną *formuły ematywne*, ale spośród nich, głównie w kontekście nauki języka niemieckiego jako obcego i wynikających z niej problemów, wyodrębnia kolejne podgrupy (np. formuły wyzwisk i przekleństw [*Schelt- und Fluchformeln*], formuły zdziwienia [*Erstaunensformeln*], formuły zaskoczenia [*Überraschungsformeln*]). Nie odnajdujemy jednak wśród nich np. takich formuł, które wyrażają gniew lub strach (por. np. A. Liimatainen 2011: 128 i nast.). Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że kategoryzacja formuł emotywnych nie jest zawsze jednoznaczna, zważywszy na fakt, że wiele z nich ma charakter polifunkcyjny, realizując czasami różne akty mowy (np. formuła *Mein Gott! – Mój Boże!*: może wyrażać w zależności od sytuacji zachwyt, zaskoczenie, ale także zdenerwowanie itp.).

Oprócz formuł rutynowych, które są ściśle powiązane z określonymi sytuacjami (np. powitania, pożegnania, składania kondolencji), występują też formuły rutynowe niezwiązane z konkretnymi sytuacjami (np. przekleństwa [*Fahr zur Hölle! – Idź do diabła!*], przysięgi [w znaczeniu ogólnym – *Hand aufs Herz! – Z ręką na sercu!*], formuły metakomunikatywne [*weißt du – wiesz*], formuły organizujące wypowiedź [*zum einen – po pierwsze; nach meiner Ansicht – moim zdaniem*]), realizujące, jak już wyżej wspomniałem, funkcje dyskursywne.

3. Formuły rutynowe w nauce języków obcych

Współczesna dydaktyka języków obcych zaleca, aby przy prezentacji i przyswajaniu słownictwa obcojęzycznego nie skupiać się na bezkontekstowych przykładach poje-

dynczych leksemów (potocznie nazywanych *słówkami*), tylko na typowych połączeniach wyrazowych (kolokacjach), zwrotach, a także zdaniach, które stanowią podstawową jednostkę wypowiedzi. Badania prowadzone nad akwizycją języków pierwszych wyraźnie pokazują, że nie wszystkie nasze wypowiedzi są generowane na bazie pojedynczych leksemów, z których powstają zdania. Liczne struktury leksykalne są w całości zmagazynowane w pamięci długotrwałej i rutynowo przywoływane w odpowiednich sytuacjach komunikacyjnych. K. Aguado (2002: 28) wskazuje na obustronną zależność zjawisk: z jednej strony formuły rutynowe są często używane, z drugiej strony to właśnie często używane struktury są rutynowe. Dzieci używają formuł rutynowych poprzez naśladowanie i powtarzanie, dopiero w kolejnych latach następuje u nich, choć nie zawsze, głębsza analiza poznanych struktur, o czym świadczą procesy ich segmentowania, przeorganizowywania w pamięci oraz kreatywnego użycia w sytuacjach analogicznych do wcześniej poznanych. B. Winzer-Kiontke (2016: 88) przytacza wypowiedź badaczki języka dzieci G. Szagun (2008: 214), która uważa, że różnice między dziećmi polegają na tym, że jedne z nich bardziej preferują przyswajanie języka poprzez naśladowanie, inne natomiast mniej.

W literaturze przedmiotu istnieją zróżnicowane poglądy na temat roli formuł rutynowych w nauce języków obcych, choć przeważają głosy, poparte badaniami empirycznymi, pozytywnie wypowiadające się o efektywności prezentowania, ćwiczenia i w konsekwencji trwałego magazynowania w pamięci formuł rutynowych. Badacze przyznają jednak, że szczególnie młodzież i dorośli uczący się języków obcych w warunkach instytucjonalnych preferują podejście analityczne, które silnie skutkuje budową leksykonu opartego na pojedynczych leksemach – struktury są wprawdzie poprawne gramatycznie, ale nie odpowiadają łączliwości leksykalnej w języku obcym, szczególnie wówczas, gdy odbiega ona od modeli języka ojczystego (za B. Winzer-Kiontke 2016: 100–111).

U podstaw użycia formuł rutynowych przez uczących się języków obcych leżą według badaczy trzy zasadnicze strategie: a) strategia komunikacyjna, b) strategia produkcyjna i c) strategia akwizycyjna (por. C.A. Yorio 1989, za K. Aguado 2002: 38). Stosując formuły rutynowe uczący się języka może określić swoją rolę w danym akcie komunikacyjnym, na przykład poprzez obronę prawa do możliwości wypowiedzenia się (np. *Lassen Sie mich ausreden!* – *Proszę dać mi dokończyć!* – zastosowanie strategii komunikacyjnej). Dzięki użyciu formuły rutynowej uczący się zapewnia sobie swobodę i płynność wypowiedzi (strategia produkcyjna), co bezpośrednio wiąże się ze strategią akwizycyjną, ponieważ, jak już wcześniej wspomniałem, zostaje odciążona pamięć roboczą, co umożliwia uczącemu się bycie kreatywnym w konstruowaniu wypowiedzi. Odciążenie pamięci roboczej pozwala także na przetestowanie hipotez odnośnie takich konstrukcji językowych, które nie należą jeszcze do utrwalonych i zautomatyzowanych, wymagają więc większego zaangażowania kognitywnego. Można w tym miejscu dodać, że formuły rutynowe należą do tych pokładów wiedzy uczących się, które określamy jako stabilne i pewne – uczący się w większości przypadków nie ma wątpliwości, że użyta struktura jest poprawna pod kątem jej budowy, ale także użycia w kontekście komunikacyjnym.

Z kognitywnego punktu widzenia istotne są pytania o reprezentację mentalną leksemów, które wchodzą w skład formuł rutynowych. Czy są zmagazynowane tylko w tej złożonej postaci czy także jako pojedyncze leksemy? Badania wskazują na dualizm mentalny. Jednak ważna jest też hipoteza mówiąca o tym, że w przypadku gdy uczący się daną strukturę już przeanalizował (np. wie, jaka reguła leży u jej podstaw), wówczas rzadziej wyodrębnia z tej struktury formułę rutynową (por. A. Wray 1992, za K. Aguado 2002: 42). Niewątpliwie świadczy o tym wspomniany już wyżej fakt, że młodzież i dorośli bardziej niż dzieci preferują dokładną analizę stosowanych struktur, a tym samym nie jest wykluczone, że rzadziej budują leksykon mentalny z formuł rutynowych.

4. Formuły rutynowe w słownikach – przegląd problemów

W literaturze przedmiotu podjęto także rozważania nad sposobami opisu formuł rutynowych w słownikach przeznaczonych dla osób uczących się języków obcych, zarówno jedno-, jak i dwujęzycznych. W tym miejscu ograniczę przegląd problemów do słowników z językiem niemieckim jako obcym.

Podejmowane tematy leksykograficzne oscylują pomiędzy dwoma kręgami tematycznymi: Pierwszy z nich dotyczy oceny istniejących słowników, lematyzacji w nich formuł rutynowych, a przede wszystkim sposobów objaśniania ich znaczeń w słownikach jednojęzycznych, natomiast w przypadku słowników dwujęzycznych – trafności przyporządkowanych ekwiwalentów. Drugi obszar zainteresowań badawczych, wynikający z badań prowadzonych w pierwszym kręgu tematycznym, dotyczy koncepcji nowych słowników, szczególnie takich, które zawierałyby tylko formuły rutynowe.

Jak już zaznaczyłem w punkcie pierwszym, najczęściej problemy związane z formułami rutynowymi są omawiane w ramach grupy frazeologizmów pragmatycznych, choć niektóre teksty już w tytułach zawierają określenie *Routineformeln* (np. B. Wotjak 2005, S. Lipinski 2011, M. Hahn 2011).

Podstawowym problemem związanym z leksykograficzną prezentacją formuł rutynowych jest ich dobór pod kątem receptywnych, produktywnych, ale także uczeniowych potrzeb użytkowników. Szczególnie B. Schaefer (2002, za B. Wotjak 2005: 377) zwraca uwagę na niedocenywanie wartości słowników zarówno w instytucjonalnych, jak i pozainstytucjonalnych procesach nauczania i uczenia się języka. Rozpoznanie wspomnianych wyżej potrzeb użytkowników jest jednym z podstawowych warunków pracy leksykograficznej.

Analizując lematyzację formuł rutynowych w słownikach jednojęzycznych Deutsch als Fremdsprache, badacze formułują problemy w postaci katalogów pytań (np. B. Wotjak 2005, S. Lipinski 2008, 2011). Odpowiedzi na te pytania winny uchronić autorów słowników przed niekonsekwencjami, niedopowiedzeniami, co skutkuje niejasnymi objaśnieniami formuł rutynowych i w konsekwencji ich niezrozumieniem lub niewłaściwym zrozumieniem przez użytkowników. B. Wotjak (2005: 378–384) wskazuje na niekonsekwencje w zamieszczaniu formuł rutynowych w makrostrukturze słowników (pod jakim artykułem hasłowym znajdziemy konkretną formułę?) oraz

w ramach artykułu hasłowego (np. czy jest wyodrębniona osobna część na frazeologizmy w ogóle? w jakiej kolejności są one objaśniane? czy odrębne miejsce zajmują w tej grupie formuły rutynowe?, jaka jest forma podstawowa formuły rutynowej?). Najważniejsze pytanie dotyczy sposobów objaśniania formuł rutynowych: Czy występują one w postaci definicji, synonimów (nie- i frazeologicznych)? Czy objaśnieniom towarzyszą komentarze pragmatyczne? W kontekście komentarzy pragmatycznych powstaje wiele pytań związanych z możliwościami leksykograficznych sposobów uzupełnienia aspektów znaczeniowych formuł rutynowych o aspekty funkcjonalne (np. zwrócenie uwagi odbiorcy na akty mowy, które są realizowane poprzez użycie formuł rutynowych) i aspekty kulturowe. Osobnym bardzo ważnym zagadnieniem, jest miejsce formuł rutynowych w mediostrukturze słowników (np. czy występują odsyłacze do innych formuł rutynowych, lematyzowanych w danym słowniku, które są synonimami, antonimami).

W pracach dotyczących słowników dwujęzycznych przeważają problemy doboru właściwych ekwiwalentów. Jak zaznacza Liimatainen (2011: 131), wśród zbadanych 2700 przykładów w języku niemieckim i fińskim tylko 10–12 procent wykazywało pełną ekwiwalencję w wymiarze semantycznym, składniowym i pragmatycznym. Szczególnie strona pragmatyczna wydaje się ciągle zbyt mało eksplikowana w celu pokazania różnic między formułami rutynowymi (por. też K. Nerlicki 2015a, 2015b, 2017). Te wyniki świadczą o konieczności wnikliwej analizy formuł rutynowych w języku niemieckim z danym językiem docelowym.

Dokonując przeglądu problemów związanych z formułami rutynowymi, nie sposób nie wspomnieć o nowych koncepcjach leksykograficznych, które odnoszą się do słowników frazeologicznych lub słowników formuł rutynowych. Wśród nich należy wymienić projekt M.-A. Cheon (1998), która zajmuje się niemiecko-koreańskim słownikiem frazeologicznym. Autorka wypracowała kilka parametrów pragmatycznych (tzw. *Mikropragmatik*), które winny ułatwić precyzyjny opis frazeologizmów. Wśród tych parametrów można wymienić: intencję (*mówca chce, żeby...*), zawartość emocjonalną (np. złość, radość – ze wskazaniem na ich intensywność), stopień zażyłości pomiędzy nadawcą i odbiorcą informacji, ich status społeczny, zakres użycia formuły rutynowej (np. potocznie, wulgarnie etc.). Podobny katalog parametrów, uzupełniony o aspekty gramatyczno-składniowe, proponuje M. Hahn w swojej koncepcji niemiecko-fińskiego słownika formuł rutynowych (2011: 103–108). Wśród nich są m.in.: funkcja komunikacyjna w kontekście danej sytuacji użycia języka mówionego¹, oddziaływanie komunikacyjne (opis w kontekście aktów perlokucyjnych, np. formuła rutynowa wskazuje na działanie inicjatywne lub reaktywne mówcy) oraz różnice kulturowe.

¹ Autorka podaje przykład niemieckiej formuły rutynowej *wie soll ich sagen* (jak mam to powiedzieć, wyrazić). W opisie funkcji komunikacyjnej znajdujemy taki komentarz: Mówca używa tej formuły, gdy szuka „właściwego słowa”. Problem szukania w pamięci odpowiedniego sformułowania jest werbalizowany. Zapewnia tym samym mówcy większą ilość czasu na znalezienie jego. Jednocześnie mówca sygnalizuje słuchaczowi, że diskutowany problem nie jest łatwy w opisie (M. Hahn, 2011: 107, tłum. – K. N.).

5. Formuły rutynowe w słowniku *Langenscheidt Słownik Premium Niemiecki, polsko-niemiecki, niemiecko-polski (2014)*

Analiza formuł rutynowych we wspomnianym słowniku ma na celu wskazanie i podanie dyskusji kilku problemów związanych z ich opisem leksykograficznym (ekwiwalenty, objaśnienia) oraz zaproponowanie zmian. Wybór słownika nie jest przypadkowy, ponieważ należy on do najnowszych publikacji wydawnictwa Langenscheidt (por. Przedmowa) i jest adresowany zarówno do Polaków uczących się języka niemieckiego, jak i do Niemców poznających język polski.

5.1. Kilka uwag o słowniku

Z Przedmowy do słownika dowiadujemy się, że zawiera on ponad 130 000 haseł i zwrotów. Hasła opracowali Urszula Czerska i Stanisław Walewski. Wydawnictwo zwraca uwagę na nowatorskie zasady typografii, które winny ułatwiać pracę ze słownikiem. W kontekście frazeologii ogólnie wspomniano, że słownik zawiera „wiele używanych na co dzień idiomów – zarówno polskich, jak i niemieckich”.

Jak już wyżej zauważyłem, słownik jest przeznaczony głównie dla uczących się języka niemieckiego i języka polskiego, niekoniecznie dla osób posługujących się tymi językami jako obcymi na poziomie zaawansowanym. W Przedmowie nie jest to wyrażone *explicite*. Czytamy w niej: „Został [słownik] opracowany z myślą o Polakach, posługujących się językiem niemieckim, jak również o Niemcach używających polskiego”. O przeznaczeniu słownika dla uczących się świadczą jednak obszerne informacje przed częścią hasłową na temat wymowy języka polskiego (sformułowane po niemiecku) i wymowy języka niemieckiego (sformułowane po polsku). Ponadto w załączniku znajdują się wskazówki gramatyczne na temat języka polskiego (koniugacja czasowników, deklinacja rzeczowników i przymiotników, zaimków, liczebników). Wskazówki dla Niemców kończy lista polskich czasowników nieregularnych. W formie kolumnowej podano bezokoliczniki wybranych czasowników, formy 1. i 3. osoby liczby pojedynczej oraz 3. osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego lub czasu przyszłego dla czasowników dokonanych, formę bezokolicznika w 2. osobie liczby pojedynczej, formę 3. osoby liczby pojedynczej i mnogiej czasu przeszłego wraz z formami dla poszczególnych rodzajów oraz formę imiesłowu przysłówkowego współczesnego. Przykład: *bać się / boję się, boi się, boją się / bój się / bał(a, -o) się, bali się, bojąc się*.

Wskazówki gramatyczne do języka niemieckiego zawierają: informacje o deklinacji rzeczowników, przymiotników, stopniowaniu przymiotników, imiesłowów i przysłówków², o koniugacji czasowników. Całość kończy wykaz czasowników mocnych i nieregularnych. Kolumnowy wykaz zawiera zestawienia form bezokolicznikowych, 3. osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego, 3. osoby liczby pojedynczej czasu przeszłego *Präteritum* wraz z formami trybu warunkowego oraz formy imiesłowów czasu przeszłego (*Partizip II*). Przykład:

² Brak wyraźnego zróżnicowania w przykładach między przymiotnikami, imiesłowami i przysłówkami. Przykłady podano tylko dla przymiotników.

backen / backt, bäckt / backte, buk [büke] / gebacken

Przedmiotem tej dyskusji nie jest ocena zawartych w słowniku informacji gramatycznych, jednak podawanie właściwie nieużywanych już form nieregularnych trybu warunkowego (np. *büke, flöge*) jest moim zdaniem zbędne.

Wypowiadając się na temat funkcjonalności słownika, należy stwierdzić, że jest on przede wszystkim podwójnie pasywny. To oznacza, że część polsko-niemiecka jest przeznaczona dla użytkowników niemieckich w celu rozumienia tekstów polskojęzycznych, natomiast część niemiecko-polska jest przeznaczona dla Polaków uczących się języka niemieckiego. Są jednak w słowniku elementy świadczące o funkcjach aktywnych słownika. Bardziej jest to widoczne w części polsko-niemieckiej, w której na przykład niemieckie ekwiwalenty rzeczownikowe mają podane rodzajniki. W części niemiecko-polskiej brakuje rodzaju przy polskich ekwiwalentach rzeczownikowych, natomiast przy niektórych hasłach podano szersze informacje gramatyczne (np. *haben – als Hilfsverb + pperf wird mst mit Präteritumformen der Verben übersetzt „ich habe geschlafen” spałem, spałam*).

5.2. Formuły rutynowe w analizowanym słowniku – przegląd problemów

W omawianym słowniku występują formuły rutynowe z różnych podgrup: np. formuły powitania (*dzień dobry! – guten Tag!; herzlich willkommen! – serdecznie witam, witamy!*), formuły pożegnania (*do zobaczenia! – auf Wiedersehen!; bis dann! – serwus!*), formuły podziękowania (*serdeczne dzięki! – vielen Dank!; vielen Dank! – stokrotne dzięki!*); formuły repliki (*nichts zu danken! – proszę bardzo!, nie ma za co!*), formuły życzeń (*trzymaj się! – mach’s gut!*), formuły okazyjne (*frohe / fröhliche Weihnachten! – wesołych świąt!*), formuły zgody, poparcia (*jeszcze jak! – und ob!*), formuły niezgody (*gdzie tam!, ależ skąd! – ach, wo!, aber woher denn!*), formuły emotypowe (*tego tylko brakowało! – das fehlte gerade noch!*).

W kolejnych podpunktach omówię problemy, które warto w następnych wydaniach słownika rozważyć i dokonać ewentualnych korekt lub uzupełnień.

5.2.1. Brak lustrzanego odbicia

Zasada lustrzanego odbicia w słownikach polega na tym, że ekwiwalenty zamieszczone w jednej części słownika (np. niemiecko-polskiej), powinny być lematyzowane w odwrotnej części słownika (polsko-niemieckiej) jako artykuły hasłowe, i odwrotnie (por. W. Sądziński 2011: 153). W omawianym słowniku można znaleźć formuły rutynowe, w których ta zasada nie jest przestrzegana. Przykłady:

(1) *nichts zu danken! – proszę bardzo!, nie ma za co!*

Formuła *proszę bardzo!* jest lematyzowana (przy hasle *prosić*), brakuje lematyzacji formuły *nie ma za co!*

(2) *bis dann! – serwus!*

Leksem *serwus* nie jest lematyzowany.

(3) *das ist ja ein Ding! – (a to) ładny gips!*

Hasło *gips* występuje, ale brakuje w nim formuły rutynowej (*a to ładny gips!*)

(4) guzik! – nix da; guzik z pętelką! – Pustekuchen!

Hasła *nix* i *Pustekuchen* nie występują.

Brak lustrzanego odbicia można zaobserwować szczególnie w tych przypadkach, gdy ekwiwalenty są jednym z możliwych tłumaczeń, nie zawsze jednoznacznym. Tak dzieje się na przykład przy formule *her damit!*. Jako ekwiwalent podano polski odpowiednik *dawaj(cie) to tu!*, który trudno uznać za formułę rutynową. Stąd też nie dziwi brak lematyzacji przy hasłach czasownikowych *dać*, *dawać*. Dlatego zaproponowanemu ekwiwalentowi powinna towarzyszyć glosa (*stanowcze, niegrzeczne wezwanie do podania, oddania czegoś*), aby doprecyzować jego użycie, a tym samym znaczenie formuły rutynowej *her damit!*³.

5.2.2. Różne ekwiwalenty po odwróceniu części słownika

Zjawisko różnych ekwiwalentów przy odwróceniu części słownika jest powszechne i nie dotyczy tylko frazeologizmów w ogóle, w tym formuł rutynowych. Występuje ono także przy innych leksemach, szczególnie gdy posiadają one wiele ekwiwalentów. Oczywiście należałoby i w tym przypadku dążyć do lustrzanego odbicia dwóch części słownika. W tym miejscu podam kilka przykładów formuł rutynowych, w których występują różnice w ekwiwalentach.

(5) *das ist eine schöne Beschercung!* – a to ładna historia!

ładna historia! (lematyzacja przy hasle *ładny*) – *eine schöne Geschichte!*

(6) *ach, du dickes Ei!* – a to dopiero!

a to dopiero! – *das ist ja ein Ding!*

Formuła *das ist ja ein Ding!* występuje jako ekwiwalent przy takich formułach rutynowych jak: *ale numer!*, *a to ci historia!*, *a to dobre!*, *ładne rzeczy!*.

(7) *da haben wir den Salat!* – a to dopiero!, masz ci los!

masz ci los! – *so ein Pech!*

(8) *nur gemach!* – wolnego!

wolnego! – *nun mal langsam!*

Należy w tym miejscu zauważyć, że duża liczba ekwiwalentów wzbogaca mikro- i makrostrukturę słownika, choć, jak już wyżej wspomniałem, lustrzane odbicie byłoby wyrazem konsekwencji w pracy leksykograficznej. W tym miejscu nie wypowiadam się na temat stopnia ekwiwalencji pomiędzy formułą rutynową w języku wyjściowym i jej odpowiednikiem/ odpowiednikami w języku docelowym. Ten problem omówię w kolejnym podpunkcie.

³ Szerzej na ten temat w punkcie 5.

5.2.3. Stopień ekwiwalencji pomiędzy leksemami hasłowymi i przyporządkowanymi im odpowiednikami w języku docelowym

W przypadku formuł rutynowych o charakterze emotywnym nie zawsze mamy do czynienia z pełną kompatybilnością znaczeniową pomiędzy daną formułą a przypisanym jej ekwiwalentem. Tak dzieje się w przypadku formuły *das ist ja ein Ding!*

(9) *das ist ja ein Ding!* – a to ładny gips!

Niemiecka formuła emotywna *das ist ja ein Ding!* służy do wyrażania zdziwienia, oburzenia, ale także zachwytu, podziwu⁴. Polski odpowiednik *a to ładny gips!* zawęża to znaczenie jedynie do emocji negatywnych. Jak już wspomniałem w poprzednim podpunkcie, formuła rutynowa *das ist ja ein Ding!* jest w części polsko-niemieckiej zaproponowana jako ekwiwalent przy takich formułach jak: *ale numer!*, *a to ci historia!*, *a to dobre!*, *ładne rzeczy!*. W tych przypadkach można się zgodzić, że wymienione polskie formuły rutynowe są polifunkcjonalne, dlatego ekwiwalent *das ist ja ein Ding!* jest poprawny.

5.2.4. Nieprecyzyjne ekwiwalenty

Dobór ekwiwalentów przy formułach rutynowych jest szczególnie ważny, aby użytkownik słownika mógł właściwie zrozumieć ich znaczenie i poprawnie je stosować. W analizowanym słowniku w kilku przypadkach należy się zastanowić nad uzupełnieniem lub korektą zaproponowanych ekwiwalentów.

W tym miejscu kilka przykładów:

(10) *sonst gibt's was!* – a to dostaniesz!

Ekwiwalent *a to dostaniesz!* nie objaśnia w dostateczny sposób, jakie znaczenie jest przypisywane formule języka niemieckiego. Bardziej trafne byłyby takie ekwiwalenty jak: *bo oberwiesz!*, *bo się doigrasz!*⁵.

(11) *bitte recht freundlich!* – proszę o wesołe miny! lepiej: uśmiech proszę!⁶

(12) *sei kein Frosch!* – nie psuj zabawy!

⁴ Problem jednoznacznego określenia, czy użycie danej ematywnej formuły rutynowej towarzyszy wyrażaniu tylko emocji pozytywnych, czy także negatywnych (lub odwrotnie), dotyczy także leksykografii jednojęzycznej. Jest on szczególnie istotny, gdy słowniki jednojęzyczne adresowane do uczących się języka niemieckiego jako obcego podają różne objaśnienia. Przykład: *ach, du lieber Himmel!* – słownik *PONS Kompaktwörterbuch Deutsch als Fremdsprache* (2005) objaśnia, że jest to wyrażenie *strachu* (oryg. *Ausruf des Erschreckens*), natomiast słownik *DeGruyter Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache* (2000) wskazuje na polifunkcjonalność tej formuły (oryg. *sagt jemand, wenn er bestürzt oder überrascht und dabei verärgert oder amüsiert ist – mówi ktoś, gdy jest przerażony lub zaskoczony, i tym samym zdenerwowany lub rozbawiony* [tłum. K. N.] – por. K. Nerlicki 2015 a).

⁵ W następnym punkcie przedstawię propozycje glos, które zawierają komentarze pragmatyczne, jeszcze bardziej precyzyjne znaczenie danej formuły rutynowej.

⁶ Do tej formuły odniosę się jeszcze w następnym punkcie.

Warto dodać dodatkowe ekwiwalenty : *nie bądź taki!*, nie daj się prosić!, *nie bój się!*

(13) jetzt ist der Ofen aus! – koniec pieśni!

Dodatkowe ekwiwalenty: *wszystko skończone!*, *już za późno!*.

(14) Hand drauf! – ręka!, graba!

Dodatkowy ekwiwalent: *zgoda!*, *umowa stoi!*.

6. Sposoby precyzowania znaczeń formuł rutynowych – glosy z komentarzami pragmatycznymi

Poprawne ekwiwalenty nie zawsze są w stanie precyzyjnie oddać sytuację komunikacyjną, w której dana formuła emotywna jest używana. Dlatego warto w niektórych przypadkach sięgnąć po dodatkowy element mikrostruktury w artykule hasłowym, jakim są glosy (szerzej np. K. Nerlicki 2011, 2012, 2015 a, 2015b, 2017). Ponieważ w odniesieniu do formuł rutynowych najczęściej informacje w glosach są komentarzami pragmatycznymi, informującymi użytkownika słownika np. o realizowanych aktach mowy, funkcjach wypowiedzi, stosunku interlokutorów etc., glosy tego typu określam jako pragmatyczne. W tym miejscu trzeba nadmienić, że autorzy słowników dwujęzycznych dla uczących się języka niemieckiego, rzadko sięgają po takie rozwiązanie leksykograficzne. Oto kilka propozycji dla omawianego słownika:

Dla przytoczonej w przykładzie (10) formuły *sonst gibt's was!* zaproponowałem bardziej precyzyjne ekwiwalenty. Sytuację komunikacyjną może doprecyzować następujący komentarz pragmatyczny:

(15) sonst gibt's was! (*groźba, szczególnie w stosunku do dziecka, które jest nieposłuszne*) – bo oberwiesz!, bo się doigrasz!

W przykładzie (11) także można uzupełnić ekwiwalent o komentarz pragmatyczny, wówczas użytkownik wyraźnie widzi, że przytoczona formuła towarzyszy fotografowaniu:

(16) bitte recht freundlich! (*w trakcie fotografowania*) – uśmiech proszę!

Dla formuły rutynowej (*mein lieber*) *Mann!* autorzy słownika zaproponowali ekwiwalent (*dobry*) *człowieku!*. Uważam, że użycie przymiotnika *dobry* (nawet fakultatywnie) jest zbędne. Formuła niemiecka ma polifunkcyjny charakter i jest używana wówczas, gdy mówca wyraża zdziwienie, oburzenie, zachwyty. Zapis leksykograficzny mógłby wyglądać następująco:

(17) (mein lieber) Mann! (*okrzyk zdziwienia, oburzenia, zachwyty*) – człowieku!

W przypadku formuły *Mahlzeit!* artykuł hasłowy zawiera glosy różnicujące znaczenia:

(18) Mahlzeit! (*guten Appetit*) – smacznego!, (*Gruß*) – halo!, witam!

Glosy są sformułowane w języku niemieckim. Można przyjąć, że informacje w nich zawarte są adresowane przede wszystkim do użytkownika niemieckojęzycznego

uczącego się języka polskiego. W kontekście leksykograficznym ma to też związek z ustaleniem kręgu odbiorców słownika, ponieważ powstaje problem wyboru języka dla dodatkowej glosy. Myślę, że informacja zawarta w tej glosie jest szczególnie adresowana do użytkownika polskojęzycznego, dlatego proponuję ją sformułować po polsku. Zapis leksykograficzny mógłby wyglądać następująco:

(19) Mahlzeit! (*formuła używana w porze obiadowej*) (*guten Appetit*) – smacznego!, (*Gruß*) – halo!, witam!

W przypadku niektórych formuł rutynowych dobór ich ekwiwalentów przysparza trudności. Nie jest też łatwo sformułować właściwy komentarz pragmatyczny. Dotyczy to np. formuły *nun gerade!*. Autorzy zaproponowali ekwiwalent *teraz tym bardziej!*. Sądzę, że można go uzupełnić jeszcze przez komentarz pragmatyczny zawarty w glosie, natomiast artykuł hasłowy mógłby zawierać fakultatywne przeczenie *nicht*, ponieważ omawiana formuła występuje też nierzadko w formie zanegowanej:

(20) nun gerade (nicht)! (*dla podkreślenia konieczności wykonania lub zaniechania czegoś*) – tym bardziej (nie)!

Podobnie rzecz się ma z omawianą już w podpunkcie 4.2.1. formułą rutynową *her damit!*:

(21) her damit! – dawaj(cie) to tu!

Zaproponowany ekwiwalent nie pozwala na jednoznaczne określenie sytuacji, w której ta formuła rutynowa może zostać użyta. Dlatego zastosowana glosa powinna użytkownikowi przybliżyć jej znaczenie:

(22) her damit! (*stanowcze, niegrzeczne wezwanie do podania, oddania czegoś*) – dawaj(cie) to tu!

7. Praktyczne wnioski dla leksykografii i dydaktyki

Omówione przykłady pokazują, jakie problemy leksykograficzne mogą wystąpić w słownikach dwujęzycznych przy objaśnianiu znaczeń formuł rutynowych. W tym miejscu nasuwa się kilka wniosków, które można sformułować w postaci pytań. Odpowiedzi na te pytania pozwolą autorom słowników znaleźć optymalne rozwiązania w kontekście szukanych ekwiwalentów i podejmowanych decyzji dotyczących umieszczenia dodatkowych informacji, np. w postaci komentarzy pragmatycznych.

Po pierwsze: Czy zaproponowany ekwiwalent jednoznacznie oddaje znaczenie przypisywane formule rutynowej języka wyjściowego? Czy ekwiwalent będzie zrozumiany przez uczącego się, biorąc pod uwagę jego stopień zaawansowania językowego?

Po drugie: Jaka liczba ekwiwalentów przyczyni się do jednoznacznego zrozumienia znaczenia danej formuły rutynowej? Czy wśród ekwiwalentów jest taki, który jednoznacznie będzie objaśniał znaczenie? Jaka ma być kolejność ekwiwalentów?

Po trzecie: Czy należy umieścić w glosach komentarze pragmatyczne, szczególnie wówczas gdy mamy do czynienia z polifunkcjonalnością formuły? Jak sformułować

komentarz, aby razem z zaproponowanym ekwiwalentem jednoznacznie objaśniał znaczenie?

Po czwarte: Czy słownik realizuje zasadę lustrzanego odbicia?

Nie bez znaczenia jest też postulat opracowania słownika formuł rutynowych dla omawianych par języków.

Z przeprowadzonej analizy wynikają też wnioski dydaktyczne. Można je sformułować na różnych płaszczynach. W tym miejscu nazwę tylko kilka z nich, które moim zdaniem są kluczowe w pracy z formułami rutynowymi (i frazeologizmami w ogóle):

Po pierwsze: Aby uczący się opanowali odpowiednią liczbę formuł rutynowych, muszą one im ciągle towarzyszyć w materiale językowym. Nie bez znaczenia jest wybór formuł rutynowych na odpowiednie poziomy zaawansowania językowego i ich dydaktyzacja. Zjawisko przypadkowości w prezentowaniu struktur rutynowych powinno zostać ograniczone do minimum, choć należy sobie zdać sprawę z faktu, że niejednokrotnie sytuacja komunikacyjna na zajęciach (nieprzewidziana materiałem nauczania) jest dobrym powodem do poszerzenia słownictwa o takie struktury.

Po drugie: Autorzy podręczników powinni poświęcić więcej miejsca na różnorodne ćwiczenia związane z użyciem formuł rutynowych, szczególnie takie, które inicjują odpowiednie schematyczne reakcje językowe. Ponadto należy się w pełni zgodzić z opinią B. Winzek-Kiontke (2016: 309), która postuluje odnośnie wyboru i progresji formuł rutynowych w podręczniach ścisłą korelację z dokumentem Rady Europy *Profile deutsch* (M. Glaboniat i in. 2002), który zawiera m.in. optimum leksykalne dla uczących się języka niemieckiego.

Po trzecie: Jak już nadmieniałem, komunikacja (szczególnie ustna) ma przede wszystkim charakter rutynowy. Dlatego ważne jest efektywne przekazywanie i ćwiczenie formuł rutynowych we właściwych im kontekstach sytuacyjnych. Ćwiczenie formuł rutynowych można zacząć np. od pytania: *Jakiej formuły rutynowej użyłbyś w tej sytuacji komunikacyjnej (np. życząc komuś udanego weekendu)?* Tradycyjne modele bazujące tylko na podawaniu ekwiwalentów w języku ojczystym (tzw. listy słownictwa) nie powinny stać się dominującą formą prezentacji na zajęciach i sposobem sporządzania notatek przez uczących się.

Po czwarte: Szczególnie w trakcie rozwijania sprawności mówienia warto z uczącymi się objąć refleksją te części wypowiedzi, które są zrutynizowane. Wiąże się to z przytoczonymi w tym artykule strategiami komunikacyjnymi, produkcyjnymi i akwizycyjnymi (por. punkt 2). Wzrost refleksyjności uczących się i ich świadomość komunikacyjna, językowa i uczeniowa mogą zoptymalizować akwizycję języka. Rozwój tych rodzajów świadomości jest też dobrym przyczynkiem do wzrostu umiejętności krytycznej oceny słowników i informacji w nich zawartych.

Bibliografia

Aguado, K. (2002), *Formelhafte Sequenzen und ihre Funktionen für den L2-Erwerb*, (w:) „Zeitschrift für Angewandte Linguistik“ 37, 27–49.

- Burger, H. (1998, 2010), *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin.
- Cheon, M.-A. (1998), *Zur Konzeption eines phraseologischen Wörterbuchs für den Fremdsprachler*. Tübingen.
- Coulmas, F. (1981), *Routine im Gespräch. Zur pragmatischen Fundierung der Idiomatik*. Wiesbaden.
- Coulmas, F. (1985), *Diskursive Routine im Fremdsprachenunterricht*, (w:) „Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht“ 56, 47–66.
- Fleischer, W. (1997), *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen.
- Glaboniat, M./ M. Müller/ P. Rusch (2002), *Profile deutsch – Buch mit CD-ROM. Lernzielbestimmungen, Kann beschreibungen und kommunikative Mittel für die Niveaustufen A1, A2, B1 und B2*. Berlin.
- Gläser, R. (1986), *Phraseologie der englischen Sprache*. Tübingen.
- Hahn, M. (2011), *Wie soll ich sagen – Konzeption eines deutsch-finnischen Wörterbuchs der kommunikativen Routineformeln*, (w:) I. Hyvärinen/ A. Liimatainen (red.), Beiträge zur pragmatischen Phraseologie. Frankfurt a. M. i in., 95–111.
- Hyvärinen, I. (2011), *Zur Abgrenzung und Typologie pragmatischer Phraseologismen – Forschungsüberblick und offene Fragen*, (w:) I. Hyvärinen/ A. Liimatainen (red.), Beiträge zur pragmatischen Phraseologie. Frankfurt a. M. i in., 9–43.
- Korhonen, J. (2002), *Typologien der Phraseologismen: Ein Überblick*, (w:) D.A. Cruse/ F. Hundsnurscher/ M. Job/ P.R. Lutzeier (red.), Lexikologie: ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen. Halbbd. 1. Berlin/ New York, 402–407.
- Liimatainen, A. (2010), *Alles Liebe und Gute! Wunsch- und Anlassformeln im deutsch-finnischen Kontrast*, (w:) L. Kolehmainen/ H.E.H. Lenk/ A. Liimatainen (red.), Infinite Kontrastive Hypothesen. Beiträge des Festsymposiums zum 60. Geburtstag von Irma Hyvärinen. Frankfurt a. M. i in., 165–183.
- Liimatainen, A. (2011), *Ach du Donnerchen! – Voi herran pieksut! Zur Wiedergabe der emotiven Formeln in deutschen und finnischen Übersetzungen*, (w:) I. Hyvärinen/ A. Liimatainen (red.), Beiträge zur pragmatischen Phraseologie. Frankfurt a. M. i in., 113–145.
- Lipinski, S. (2008), *Routineformeln im Lernerwörterbuch DaF. Ein Kriterienkatalog*, (w:) „Deutsch als Fremdsprache“ 45, 91–98.
- Lipinski, S. (2011), *Zu Routineformeln im einsprachigen deutschen Lernerwörterbuch. Eine Untersuchung anhand von zwei Lernerwörterbüchern*, (w:) I. Hyvärinen/ A. Liimatainen (red.), Beiträge zur pragmatischen Phraseologie. Frankfurt a. M. i in., 81–93.
- Lüger, H.-H. (1993), *Routinen und Rituale in der Alltagskommunikation*. Berlin.
- Nerlicki, K. (2011), *Glossierung der Phraseologismen in einem zweisprachigen Wörterbuch: Vor- und Nachteile für die Benutzer*, (w:) R. Lipczuk/ M. Lisiecka-Czop/ D. Misiek (red.), Phraseologismen in deutsch-polnischen und polnisch-deutschen

- Wörterbüchern. Theoretische und praktische Aspekte der Phraseologie und Lexikographie. Hamburg, 139–151.
- Nerlicki, K. (2012), *Rola glos w rozumieniu i poprawnym stosowaniu frazeologizmów niemieckich*, R. Lipczuk/ M. Lisiecka-Czop/ A. Sulikowska (red.), *Frazeologizmy w słownikach niemiecko-polskich i polsko-niemieckich na przykładzie Pons Duży Słownik i Langenscheidt Słownik Partner*. Szczecin, 141–172.
- Nerlicki, K. (2015 a), *Mein Gott! Niemieckie formy emotywnie i ich polskie ekwiwalenty typu (o) (PRON/ADJ) Boże!/Boże (PRON/ADJ)! – wybrane problemy leksykograficzne i glottodydaktyczne*, (w:) K. Wojan/ Ż. Śładkiewicz/ A. Hau (red.), *Imiona komunikacji językowej czyli demakijażowanie sensów. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Marcelinie Grabskiej*. Gdańsk, 189–206.
- Nerlicki, K. (2015 b), *Phraseologische Glossen – ein Differenzierungsversuch an Beispielen aus ausgewählten deutsch-polnischen Wörterbüchern*, (w:) E. Mańczak-Wohlfeld/ B. Podolak (red.), *Words and dictionaries. A Festschrift for Professor Stanisław Stachowski on the occasion of his 85th birthday*. Kraków, 215–230.
- Nerlicki, K. (2017), *Emotive Formeln in ein- und zweisprachigen Lernerwörterbüchern Deutsch als Fremdsprache*, (w:) Z. Berdychowska/ H.-H. Lüger/ Cz. Schatte/ G. Zenderowska-Korpus (red.), *Phraseologie als Schnittstelle von Sprache und Kultur II. Öffentlicher Raum – Medien – Phraseodidaktik*. Frankfurt a. M. i in., 201–220
- Pankow, Ch./ O. Salminen (1987), *Routineformeln im finnisch-deutschen Spracherwerb. Eine Forschungsaufgabe*, (w:) J. Korhonen (red.), *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung. Internationales Symposium in Oulu, 13.–15. Juni 1986*. Oulu, 237–243.
- Pilz, K.D. (1978), *Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung. Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache*. Bd. 2. Göppingen.
- Ruusila, A. (2012), *Lexikografische Darstellung pragmatischer Phraseologismen. Wörterbuchartikelmodell für pragmatische Phraseologismen in einem deutsch-finnischen elektronischen Spezialwörterbuch*. Saarbrücken.
- Sadziński, W. (2011), *Verluste bei der Umkehrung eines deutsch-polnischen Wörterbuchs. Bemerkungen vorzugsweise am Beispiel deutscher Einwortphraseme mit wortgruppenlexematischen Äquivalenten*, (w:) R. Lipczuk/ M. Lisiecka-Czop/ D. Misiak (red.), *Phraseologismen in deutsch-polnischen und polnisch-deutschen Wörterbüchern. Theoretische und praktische Aspekte der Phraseologie und Lexikographie*. Hamburg, 153–160.
- Schaeder, B. (2002), *Die Präpositionen im de Gruyter Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, (w:) H. W. Wiegand (red.), *Perspektiven der pädagogischen Lexikographie des Deutschen II. Untersuchungen anhand des „de Gruyter Wörterbuchs Deutsch als Fremdsprache“*. Tübingen, 349–362.
- Sosa Mayor, I. (2006), *Routineformeln im Spanischen und im Deutschen. Eine pragmalinguistische kontrastive Analyse*. Wien.
- Stein, S. (1995), *Formelhafte Sprache: Untersuchungen zu ihren pragmatischen und kognitiven Funktionen im gegenwärtigen Deutsch*. Frankfurt a. M. i in.

- Stein, S. (2004), *Formelhaftigkeit und Routinen in mündlicher Kommunikation*, (w:) K. Steyer (red.), Wortverbindungen – mehr oder weniger fest. Frankfurt a. M. i in., 262–288.
- Sulikowska, A./ D. Misiak/ P. Sulikowski (2012), *Frazeologizm w badaniach germanistycznych: Geneza myśli frazeologicznej, propozycje ustaleń terminologicznych i klasyfikacja*, (w:) R. Lipczuk/ M. Lisiecka-Czop/ A. Sulikowska (red.), Frazeologizmy w słownikach niemiecko-polskich i polsko-niemieckich na przykładzie Pons Duży Słownik i Langenscheidt Słownik Partner. Szczecin, 9–42.
- Szagan, G. (2008), *Sprachentwicklung beim Kind. Ein Lehrbuch*. Weinheim etc.
- Vesalainen, M. (2011), *Kommunikative Formeln und mündliche Sprachkompetenz finnischer DaF-Lerner*, (w:) I. Hyvärinen/ A. Liimatainen (red.), Beiträge zur pragmatischen Phraseologie. Frankfurt a. M. i in., 57–79.
- Winzer-Kiontke, B. (2016), „Gäbe es das Lehrwerk, würden wir es Ihnen empfehlen.“ *Routineformeln als Lehr-/ Lerngegenstand. Eine Untersuchung zu Vorkommen und didaktischer Aufbereitung von Routineformeln in Lehrwerken für Deutsch als Fremd- und Zweitsprache*. München.
- Wotjak, B. (2005), *Routineformeln im Lernerwörterbuch*, (w:) I. Barz/ H. Bergenholtz/ J. Korhonen (red.), Schreiben, Verstehen, Übersetzen, Lernen. Zu ein- und zweisprachigen Wörterbüchern mit Deutsch. Frankfurt a. M. etc., 371–387.
- Wray, A. (1992), *The focusing hypothesis*. Amsterdam.
- Wray, A. (2002), *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge/ New York.
- Yorio, C.A. (1989), *Idiomaticity as an indicator of second language proficiency*, (w:) K. Hyltenstam/ L.K. Obler (red.), Bilingualism across the lifespan. Aspects of acquisition, maturity, and loss. Cambridge etc., 55–72.
- Zenderowska-Korpus, G. (2004), *Sprachliche Schematismen des Deutschen und ihre Vermittlung im Unterricht DaF*. Frankfurt a. M. etc.